

Bitimsizlikle, eleştiriye konuşmaya başlayalım. Diyelim bir televizyon var. Görüntünün sağında biri bir şeyler sunar. Sol üst tarafa doğruysa küçük bir ekran görülür. Küçük ekranda, televizyondaki görüntünün aynısı tekrarlanır; yani görüntünün içinde, kendisi daha küçük olarak bir kez daha bulunur. Küçük görüntü büyükle aynı olduğundan, onun da içinde daha küçük ikinci bir ekran bulunur; ikincisinin içinde de daha küçük bir üçüncü ... ve bu böyle sürüp gider.

Görüntü içinde daha küçük görüntüler dizisi, ortada tam bir bitimsizlik varmış hissini uyandırır. Halbuki, küçükten büyüğe doğru gidildiğinde en sonunda bütün görüntüleri içinde barındıran birinci görüntüye varılır. Birinci görüntünün üzerine bir sinek konsa diğerlerinde bu sinek belirmez. Televizyon görüntüsü için, bu görüntüye ne olacağını belirleyen kurallar, o televizyonun işleyişiyle ilgilidir. Biri televizyonun içini açıp oynayınca görüntü renk değiştirebilir, silikleşebilir ya da ortadan kalkabilir. Aynı şey diğer görüntüler için de söylenebilirmiş gibi olsa bile, durum hiç de öyle değildir; bunların hakkında varlığı ile ri sürülebilecek tüm fiziksel bağlantılar birinci görüntüye olanlardır. Üçüncü görüntü üzerinde beliren bir karartı üçüncü görüntüden kaynaklanmaz; o, ikinci ya da dördüncü görüntünün boyutu dışında aynısıdır ve bu haliyle birinci görüntü içinde yer almıştır; bozukluğun kaynağı kendisinde değildir. Birinci görüntü haricindekiler salt görüntü olarak hem fikren, hem de fiilen aynıdır. Birinci görüntü, ilkin fikren diğerleriyle aynı bile olsa, buradaki bu televizyonun görüntüsü olarak fiilen diğerlerinden tözsel olarak ayrılır. Bu fiili tözsel ayırım zihinde belirlediği an fikri ayırım da bununla birlikte ortaya çıkar. Hem (ilk haliyle) ayrınlığa, hem de (sonraki haliyle) ayrınlığa karşılık gelen "birinci görüntü" fikri kendiyle çelişiktir; bu çelişkinin varlığı göz ardı edilmemeye başlandığında fikir nihai halini bulur.

Tam bir bitimsizliğe Ece Ayhan'ın "Yort Savul" şiirinin ilk iki dizesiyle geçiş yapabiliriz gibime geliyor:

1. Atlasları getirin! Tarih atlaslarını!

En geniş zamanlı bir şiir yazacağız?

Yazılacak şiir bu şiirse, şiir -en azından kısmen- şiir yazılmaya başlanmadan yazılmış. Önceden olmuş olan sonra olan olacakmış. Şiir kendi içinde ortaya çıkmış. Şiiri kimin yazdığına dikkat edildiğinde, bizzat elindeki kalemle yaza yaza ya da daktilonun tuşlarına basa basa bir kağıdın üzerine onu ilk geçiren kişi değildir şiiri yazan. Özne “biz”dir. Bu “biz”in ne denli kalabalık bir gruba karşılık geldiği bir yana; şiir yazımı en geniş zamanlıysa, o grup tüm zamanlardaki bizleri kapsayan biziz. Böyle kabul ettiğimizde her yaşayan insana göre öncesinde ve sonrasında tam bir bitimsizlikle karşılaşırız.

Olup biten, bir yandan böyle bir şiir gibi mütalaa edilebilir; diğer yandan çalışmaya da yorulabilir. Diyelim ki, biri değer nasıl olduğunu inceleyip duruyor. Bu birinin yaptığı hakkında şu önermede bulunulabilir:

“Çalışma değer üzerinedir.”

Yaşanmakta olan süreç bu önermede olduğu üzere çalışma olarak nitelendiğinde, öncelikle, bir başı bir sonu olmalıdır; süreç bu anlamda kapalıdır. Çalışan bütün ömrü boyunca çalışmışsa bile, çalışmanın başı ve sonu ömrün başı ve sonu olacaktır; üstelik sürecin daha dar olması beklenir. Başlılığın, sonluluğun yanı sıra, çalışmanın öznesinin tekleşmesi gerekir; çalışan bir kişi olmalıdır; bu kişi bir insana karşılık gelebileceği gibi, kişiliğe haiz bir örgüt, bir kurum, bir şirket, bir toplum ya da benzeri bir şey olabilir. Halbuki değerle ilgili inceleme araştırma burada yüklediğimiz anlamıyla şiirse, başlangıcı söz konusu olabilecek tüm kişilerden öncesine uzanacağı gibi, sonunun da gelmesi pek beklenemez; süreç açık uçludur. Aynı şey üzerine ikinci bir önermede de bulunulabilir.

“Şiir değer üzerinedir.”

Aynı sürecin, şiir olarak ya da çalışma olarak zihne yansıtılmasının yol açtığı farklılıklar, yalnızca sürecin açıklığı-kapalılığı ve öznenin belirginliği-belirsizliği ayrımlarıyla sınırlı

kalmaz.

Bir süreç sürecinin öncesinde ürünüyle birlikte süreci uygulayanın zihninde bir tasarım olarak bulunmuşsa çalışmaya yorulur. Tasarlanmadan hasbel kader yapılmış olan sonuçta ürün denebilecek bir şey verse bile çalışmaya yorulmaz; sonuçta ortaya çıkan, söz konusu etkinlikte bulunanın şansınadır, ürüne yorulması uygun değildir. Şiirdeyse süreç önceden tasarlanmış ürün vermez; sonucu bizzat kendisidir; tasarımı sürecin tümüne yayılmıştır; süreç bitimsiz olduğundan hiç tamamlanmaz.

Zihne çalışma ya da şiir olarak farklı farklı yansıyan fiilen ve görünüşte aynı şeydir; farklı olan, görüşlerdir. İçinde söz konusu sürecin çalışma olarak yer aldığı görüşle, şiir olarak yer aldığı görüş fiili ve görünüşte hiçbir farklılık olmadan zihni farklılığa karşılık gelir. Bu farklılık iki ayrı zihinde belirebileceği gibi, aynı zihinde de ortaya çıkabilir. Görüşlerden kapalı olan ussal kesinliğe, açık olansa yaşanana uygunluğa yakındır. Bu durum, uçlarından biri ussal kesinliğe, diğeri yaşanana uygunluğa karşılık gelecek bir sıralanışı düşünülebilir kılar. Hiçbir görüş iki aşırı uçtan birinde yer alamaz; çünkü kapalılığa karşılık gelen uçta aşırılık yaşanana bağlı kopmuş düşünmeye, açıklığa karşılık gelen uçta aşırılık düşünmeyi imkansızlaştıran belirsizliğe yol açar. Yine de, tam kapalı olmasa da ideali tam kapalılık olan görüşe kapalı, tam açık olmasa da ideali tam açıklık olan görüşe açık görüş denebilir.

Değer görüşün kapalılığı-açıklığı yaklaşımına konu edilirse, kapalılık ucunda değer kuramları belirir. Değerin ilk alka gelen kuramı emek kuramıdır. İngilizcede "*labor theory of value*" diye söylenen terim Türkçeye "emek değer kuramı" olarak çevrilegelir; ancak İngilizce ifadeden değer kuramlarının olduğu, bunlardan birinin emek ile bağlantılı olduğu, değer bu özel kuramı nitelenecekse emekle nitelenebileceği hissedilir ki bu duruma "değerin emek kuramı" terimi daha uygun düşer. Değerin emek kuramı Adam Smith ve David Ricardo tarafından işlenmiş, Karl Marx tarafından eleştirilmiştir. Nasıl ki 30 yıl savaşlarına bu savaşların geliştiği süreçte "30 yıl savaşları" denmediyse, bu kurama o dönemler "değerin emek kuramı" denmemiştir. Marksist olarak görülmeyi isteyen burjuvalar, Karl Marx'ın getirdiği eleştiriyi pek kale almamış olsalar gerek ki eleştirdiği "de-

ğerin emek kuramı”nı sahiplenmişlerdir.

Değerin emek kuramı ifade edildiğine göre, başka değer kuramları da olmalıdır; ancak başka değer kuramları sağda solda, kıyıda köşede, tek tük bulunsa bile pek etkili olamamıştır. İktisadi düşünmenin gelişimine bakıldığında, değer in emek kuramından önce, değer in yegane kaynağının toprak olduğu, çalışmanın toprağın ürünlerine yeni değer katmadan bu ürünlerin biçimlerini değiştirdiği yönünde görüşlere rastlanır ki bunlara değer in toprak kuramı denebilir. Değer in emek kuramının etkili biçimde eleştirilmesinden sonra ürünün değer inin sağladığı faydaya bağlı olduğu ve bu faydaların endekslenerek karşılaştırılabilir niceliklerle eşlenebileceği, giderek ölçülebileceği doğrultusunda görüşler serpilmiştir ki bunlara değer in fayda kuramı denebilir. Ancak değer in fayda kuramı, değer oluşum süreci olarak üretimi tamamen dışlarken, üzerinde oturacağı sağlam zeminden de yoksun kalır, havada uçan balonlara benzer; dolayısıyla, değere ilişkin görüşlerde ağırlık kazanmasına karşın, genellikle yegane belirleyici olamamıştır. Böylece, bir yandan emekle sınırlı kalmayan maliyet hesaplamalarına, diğer yandan tüketicilerin verili olduğu varsayılan tercihlerine dayalı olarak fiyatların belirlendiği bir görüşte, fiyat kuramı hakim konuma gelmiştir.

Kuramlar kesinleştikçe yaşananla bağlantıları zayıflar; ideal hallerinde bu bağlar tamamen kopmuş olur ve salt zihni yapılara varırlar. Değer konusunda yaşananandan bağımsızlık idealleri bir kenara bırakılıp, değer in belirişi, değişimi ve yitişi araştırılarak, kapalıktan uzaklaşıp, açık görüşlülüğe yönelinebilir.

Newton menşeli fiziğe göre, cisimler kütlelerinin çarpımıyla doğru orantılı, bir birlerinden uzaklıklarının karesiyle ters orantılı bir ivmeyle bir birlerini çekerler. Çekim gücü cisimlerin neresindedir? İçinde olmadığı aşikar; fakat cisim varsa çekim gücü de vardır; bu durumda çekim gücü cisimlerin içinde değil de, cisimlere içkin denilebilir. Peki, değer cisimlere ya da yerlere içkin midir? Belli bir yerde, belli bir dönemde çok değerli olan deniz kabukları, başka yerlerde ya da zamanlarda değersiz olabiliyor; bir zaman müzik dinlemeye yaradığı için değerli olan gramafonlar, artık nostaljik oldukları için ya da başka bir haza karşılık geldikleri için ya da salt finansal bir yatırım olarak değerlidir; değeri değişmiştir. Benzer biçimde,

bir toprak parçasının değeri belirip, değişip yitebilir. Değer ne cisimlere ne yerlere içkindir.

Peki değer süreçlere ve dönemlere içkin midir? Mübadele süreçlerini bir yana bıraktığımızda, bir süreçte bazen değerli olan, bazen olmayabilir; bir dönem bazı yerlerde değerli olan bazı yerlerde olmayabilir. Değer ne süreçlere, ne dönemlere içkindir. Ne mekânda olanlara ne de zamanla olanlara içkin olan değer maddeye içkin değildir; maddi değildir. Bunun yanı sıra tek tek insanların niyet, bilinç ve zihinlerinden de bağımsızdır. Piyasadaki fiyatı 85 kuruş olan ekmeğin değeri, herhangi bir insan niyet, bilinç, zihin değişikliğine uğrasa, hatta yok olsa bile değişmez. Böylece denebilir ki, değer ne maddidir ne de manevi. Değer toplulukla belirir, değişir, yiter; değerlerin değişimi topluluğun değişimidir; değer topluluğa içkindir. Değerin gerçeklik kazandığı mübadele süreci toplulukla birlikte herhangi bir süreç olmaktan çıkıp mübadele süreci haline gelir.

Değer kuramları düzenli düşünmeyle gelişir; değerlerin belirişinin, değişiminin ve yitişinin araştırılması düzensiz bir düşünmeyle midir?

Ahmet Hamdi Tanpınar, "Her Şey Yerli Yerinde" adlı şiirinin ikinci dördlüğünde şöyle yazar:

*Her şey yerli yerinde; masa, sürahi, bardak,
Serpilen aydınlıkta dalların arasından
Büyülenmiş bir ceylân gibi bakıyor zaman
Sessizlik dökülüyor bir yerde yaprak yaprak.*

Şiirde düzen herşeyin yerli yerinde olmasıyla beliriyor ve sessizliğe eşlik ediyor. Zamanın mekânda bir sihirle ıslı ıslı belirmesini yakalama eğiliminde sanki zihin.

"Düzen" fikri mekânda her şeyin yerli yerindeliğiyle belirir. Düzen içindeki her şeyin yerinin tek tek bilinmesi gerekmez; her şeyin yeri belli kurallara tabi olmalıdır. Bir kez kurallar bilindi mi, herhangi bir şeyin yeri bu kurallara göre çıkarsanabilir.

Düzende herşey birlikte düzen olarak bir bütünlük oluşturur. Ayrıca, birlikte düzen oluşturan her şey tek tek bizzat birer bütünlük olmalıdır; parçalanıp bütünlüğünü yitirdiğinde artık kendi de ortadan kalkmış olur.

Düzen çelişki barındırmaz, usa uygundur, ussaldır.

Düzenli önermeler öbeği olarak us, ayırık ayırık öğelerle kurulur. Her önerme diğerlerinden tam olarak ayırık olduğu gibi, her önermeyi oluşturan her öge de, genel olarak önerme oluşturulmasında kullanılabilecek öğelerin tümünden süreklilik oluşturamayacak tarzda ayırık olmalıdır; “Kurşun kale” “dolma kalem”den, “beş” “dört” ve “altı”dan, “kırmızı” “pembe”den, “gelme” “yürüme”den süreklilik oluşturmayacakları biçimde ayrılmalıdır. “Süreklilik” fikri usa, ancak sürekli olmamanın, ayrıklığın özel bir hali olarak, kendiyle çelişerek yansır.

Önermeleri oluşturan ögeler yalnızca ayırık olmamalı, bir de kendiyle aynı kalmalıdır, sabit olmalıdır. Her şeyin durmaksızın değiştiği düşünülürse, bir şey usa yansiyacaksa, değişimi yokumsanabilir olmalıdır. Ayrıklık ve sabitliğin yanı sıra, bu ögelerin bütünlüğe de karşılık gelmesi gerekir. Bir ağacın dalı ağacın bir parçası olsa bile, bir dal olarak kendi başına bütünlüğe haiz olmalıdır; bu bütünlük korunduğu sürece bu dal hakkındaki önerme geçerliyse geçerliliğini yitirmeyecektir; bütünlüğün ortadan kalkmasıyla birlikte önerme alakasızlaşır.

Varolan önermelerden yeni önermeleri çıkarsamanın geçerli biçimlerini gösteren mantığın kurallarıyla, usun ayırık, sabit ve bütün olan ögeleri birlikte bir düzen oluştururlar. Us düzenlidir; görüp kavrayabileceği yalnızca düzendir.

Zemberli saatin içi, tamamlanmış bir yerli yerindelik olarak, bizzat mekânda bulunan düzenli bir zaman hissi doğurur. Çarklar, zemberek, bağlantılar yerli yerindedir; ancak zaman hissi doğrudan bunlardan kaynaklanmaz; o bir geriye beslemeyle oluşmuştur. Düzgün daire biçimindeki yüzeyin üstünde, merkezdeki ucu değişmeyen, kenara doğru olan ucuysa fark edilmeyecek bir yavaşlıkla yer değiştiren akrep ve yelkovanın bu bakarak fark edilemeyen

deviniminin fark edilmesinden sonra, daire biçimindeki yüzeyin arkasındaki mekânizma zamanın işleyişi hissine neden olmaya başlar. Zemerekli saatin düzeneği, mekândaki yerli yerindelik olarak, düzen olarak zamanın düşünülmesi için çok karma karışıktır; saatçilikte uzmanlaşmamışların haiz oldukları akıl için daha sade bir düşünüş gerekir. Bu sade düşünüş, zamanın çaktırmadan mekânın dördüncü boyutu haline getirilmesiyle sağlanır çoğu kere.

Mekânda her biri diğerine dik açı yapan, en fazla üç doğru bulunabilir; bundan dolayı mekân üç boyutludur. Bu üç boyutlu mekânda bulunan bir küp, iki boyutlu bir yüzey olan tahtada gösterilebilir mi? Küpün altı yüzü de karedir ve bir diğerinin aynıdır. Bu altı yüzü oluşturan altı kare, dördü yan yana ve kalan biri alta diğeri üste gelecek biçimde bir yüzeye dizilebilir. Ancak bu yansıtma kısmidir; küpün yüzleri dışındaki kısımlarına dair enformasyon taşımaz.

Zaman sadece mekânın bir boyutuysa, nasıl ki mekândaki herhangi bir şeyin mekânın herhangi bir ya da birkaç boyutuna izdüşümü alınabiliyorsa, zamanın da bir doğruya izdüşümü alınabilir. Dikey eksen kat edilen yolu, yatay eksen geçen zamanı gösteren bildik yol-zaman grafiğinde zaman eksenini, zamanın mekândaki bir doğruya izdüşümü olabileceği varsayımına dayanır. Bir küpün yüzlerinin bir yüzeye açılmasından farklı olarak, yol-zaman grafiğinin yatay eksenini hiçbir enformasyon yitimine uğramadan zamanın izdüşümü olduğu iddiasını taşır.

Zaman da mekânın bir boyutundan başka bir şey değilse, maddi dünya salt bir mekân olarak düşünülebilir. Bu mekânın yerli yerindeliği olarak düzen mekaniktir. Mekanik, bir düzen olarak mantıklı düşünmeye, ussa uyar. Us neyin ne olduğunu ifade eden önermeler olarak tanımlar, tanımlanmış olanlar arasında tanımlarla çelişmez, verili, değişmez ilişkileri ifade eden önermeler olarak belitler ve önermelerden başka önermeler çıkarsamanın geçerli biçimleri olarak mantıktan oluşur. Tanımlar, belitler ve mantıkla usta koşulsuz ve koşullu olmak üzere iki tür doğruluk belirir. Koşulsuz doğruluklar totolojilerdir. Koşullu doğruluklar yasalar; koşulları oluştuktan sonra, tanımlar ve belitlere göre mantıken olacaklara dairdir. Yasalar tek tek koşullu bile olsalar, bir arada ve usun diğer öğeleriyle birlikte bir düzen oluştururlar. Bu düzen usta yansımalarını bulan mekânda usa yasıdığına boşluk bırakma-

yacak bir tamlıkta olabilir; bu o mekânı evrenleştirir; böylece us kendi içinde ve kendince evrenselleşir. Bir düzeni temellendiren tanımlar ve belitlerle, doğru ya da yanlış olduğu çıkarsanamayan önermeler varsa, düzen sağladığı doğruluklarla kısmidir, tamamlanmamıştır.

Usun içeriği ussaldır; ancak “Neden bu us?” ya da daha genel olarak “Neden us?” sorusunun ussal yanıtları birer yanılsama olmanın ötesine geçemezler. Us us dışıdır.

“Genel geçer hiçbir önerme yoktur.”

Diyalektiğin köken önermesi denilebilecek bu önermeye göre, her önermenin geçerli olmadığı dönem ve bölgeler bulunur. Bir önermenin kendisi doğruysa değil yanlış, değil doğruysa kendisi yanlıştır. Hal bu iken, diyalektiğin köken önermesi uyarınca, önermenin değil kimi dönem, kimi bölgede yanlış olacaktır. Dolayısıyla, önermenin kendisinin doğru olduğu kimi dönemler, bölgeler bulunur. Sonuç olarak, genel geçerliliğe haiz olmamak, her önerme için, hem kendisinin, hem değilinin geçerli olduğu dönem ve bölgelerin bulunduğunu ima eder.

Dünya zihne önce mekânda konumlanmış cisimler olarak yansır. Cisimlerin değişim ve etkileşimleri belli, sabit kurallara tabi gibidir. Dünya zihne bir de bu kurallara uygun değişim ve etkileşimler olarak yansır. Örneğin yerküre ve üzerindeki çöp adamdan oluşan bir dünya resmi, üzerindeki insanlar ve içinde devindiği uzayla birlikte dünyanın bir yansıması olarak düşünülürken, dünyanın zihinde canlanması böyle bir görüntüyle olsa bile, o canlanışın bir görüntüyle sınırlı kalmadığı, değişimleri, etkileşimleri ve bunların tabi olabileceği kuralları da içerdiği unutulmamalıdır.

İçinde yaşadığımız dünya, gerçekten de, belli kuralların her yerde ve her zaman geçerli olduğu bir işleyişe haiz olabilir. Bu olasılığı kesinlik addeten, üstelik bu kuralların tam bir ussal düzen olarak kendisinde yansıdığına dayalı bir dünya görüşü gözlenenden, yaşanandan sapsa bile, sapmaların yokumsanabilir bulunmasıyla mümkün olur. Dünya ve dünya görüşü farklı tözdendir. Görüş resmi çöp adamla birlikte yerküre bir konuşma balonuna alınarak çizi-

lebilir. Dünya resmi de, görüş resmi de birer yansıma olarak aynıdır, aynı tözdendir. Görüş resminin yansımaları olduğu görüştür: Düşünmeyi düşünme. Böylece kendisi ve yansıması olduğu tözdeştir. Ancak dünya resminin kendisi hâlâ görüşken, bir görüşün değil dünyanın yansımasıdır: Dünyayı düşünme. Dolayısıyla kendisi ve yansıması olduğu farklı tözdendir. Bizzat tözdeş olan dünya resmi ve görüş resmi yansıması oldukları bakımından farklı tözlere karşılık gelirler. Burada, kendileri üzerine değil yansıması oldukları üzerine konuşulacaktır; dünya resmiyle gösterilen dünya ve görüş resmiyle gösterilen dünya görüşü tözsel olarak farklıdır.

Tözsel olarak farklı bile olsalar dünyanın ve görüşün içerikleri birbirleriyle örtüşebilir. Diyalektiğin köken önermesi üzerine yapılmış olan usa vurum böyle bir örtüşmenin imkânsızlığının böyle bir örtüşmenin imkânını doğurduğunu gösterir. Her zaman her yerde örtüşür olmamaları, yer yer zaman zaman örtüşüklerini ima eder. Diyalektik ne sadece dünyaya değgindir ne de sadece düşünmeye; o , dünyayla düşünme arasındaki ilişkiye değgin- dir.

Usun dünya olarak gördüğü düzen kısmidir; ussal görüş genel geçerlilik bakımından eksik, yetersiz ve hatalıdır, ya da kısaca zayıftır. Bu zaafiyeti yokumsayarak ussal bir dünyaya iman etme olarak mekanik düşünmenin ve bu zaafiyeti bahane edip usu terk etmeye yönelen mistik düşünmenin ötesine zaafiyeti fark ederek aşma girişimi olarak diyalektik düşünmeyle geçilir.

Her görüş, mistik düşünmeye göre mistiktir. Mistik düşünmeye göre tek bir tür düşünme vardır; o da mistik düşünmedir. İlgili herkes mekanik düşünüyorsa, ihtilaflar çıkar; ihtilaflı her konuda iki taraf oluşur; diyalektiğin köken önermesi uyarınca, bazen bir taraf, bazen diğer taraf haklı çıkar; böylece bazen bir tarafın bazen diğer tarafın üstün duruma geldiği bitimsiz bir tartışmanın koşulu oluşmuş olur. Mekanik düşünme kendisinin karşıtı olarak mistik düşünmeyi göreceğinden, mekanik düşünme bakımından, mekanik düşünen tarafla mistik düşünen taraf arasında bitimsiz bir tartışma sürüp gidecektir. Diyalektik, mekanik düşünme bakımından ya mekanik düşünmenin özel bir çeşiti ya da mistik düşünmenin özel

bir çeşiti olacaktır.

Düşünme verili mantıkla tutarlı bir us olabilir; dünya da belli kuralların hep geçerli olduğu işleyişle bir evren olabilir. Diyalektikle aşılın sorunun kaynağı ne düşünmenin mantıksızlığı ne de dünyanın kuralsızlığıdır. Diyalektik düşünme ussal görüşün dünyasının dünyaya uygun-suzluğunun fark edilerek aşılmasının bir yolu olarak ortaya çıkar. Bu da dünya ile görüş arasında beliren insanın dünyevileşmesiyle olur.

Dünya resmi ve görüş resimi yan yana bulunduğu, sanki bu ikisi bir birinden bağımsız iki ayrı kendi başına var olma tarzıymış gibi bir his doğar. "Görüş" fikrine dünyada yaşayan insanın bir etkinliği olarak düşünmeden yapılan bir soyutlamayla varılır. Dolayısıyla, yerküre de, insan da, görüş de aynı dünyadadır. Yerküre mekândaki olarak, görüş zamanla olandan bir soyutlama olarak, insansa ne mekânda olduğu ne de zamanla olduğu yokumsanamayan olarak bu aynı dünyadalıkta birleşir. Görüşün içindeki dünya ile görüşün içindeki dünyanın üzerindeki görüşün içindeki dünya tözsel olarak aynıdır, fikridir. Aynı şeyin tekrarı başka bir şey olmayan daha içerilere gidileceğine, dışa doğru yönelindiğinde, her biri bir görüşteki dünya olan diğer dünyalardan tözsel değişimin yaşandığı ilk dünyaya varılır. Bu dünyadaki insan da görüşteki insanlardan tözsel olarak farklıdır. Giderek ilk görüş de, diğerlerinden işleyiş bakımından farklılaşır, o doğrudan insanın düşünmesine karşılık gelir. Bu dünya-<insan>-görüş-dünya-<insan>- ... dizisinde fikri olanlarla tözsel değişimin ortaya çıktığı ilk dünya-<insan>-görüş üçlemesine zihnen varış anı insanın zihnen de dünyevileştiği andır. Diyalektik bu zihni anla görüş ve dünya arasındaki uyumsuzlukların aşılmasını sağlar. O zihni an bir sürece karşılık gelir; bu süreç, insanın zamanla dünyada oluşudur; fiildir, pratiktir.

Biri İstanbul'da, biri New York'ta olmak üzere iki arkadaş internet üzerinden sohbet eder. Biri "Şu an gündüz." yazar, aynı anda diğeri "Şu an gece." yazar. Her ikisinin de söylediği fiilen doğruysa, "Şu an hem gündüzdür, hem de gece." Gündüz ve gece bir birlerini dışlayan karşıtlardır ve bu bir birini dışlayan karşıtlar birlikte doğrudurlar, yani karşıtların birliği söz konusudur. Karşıtların birliği ne ussal çelişkiden, ne de doğanın kurallarına aykırı işleyişinden kaynaklanır. Us tutarlıdır ve doğa kurallı işleyişini sürdürür. Karşıtların birliği tutarlı

usla, kurallı doğanın bir birlerine uymamalarından kaynaklanır. Tez “Şu an gündüz.” ve karşı tez “Şu an gece.”dir; yani tez ve karşı tez bulunur. Bunlar mantıken birbirlerinin karşıtı olmalarına karşın bir birleriyle çelişmeleri gerekmez; böyle bir çelişmenin gerekli olduğunun düşünülmesi ancak her önermenin genel geçer olduğunun varsayılmasından kaynaklanır. Sorun diyalektik olarak hem tezi, hem karşı tezi doğru kabul eden, ve birlikteliklerinin çelişki yaratmasını engelleyen yeni bir önermeyle, sentezle aşılır: “Şu an İstanbul’da gündüz, New York’ta gecedir.” Yaşanan ve görüş, pratik ve teori uyumlu hale gelmiştir. Ancak bu uyumluluk pratik olarak yeterli bulunduğu söz konusudur. Örneğin, New York’ta gündüz çekilen bir görüntü kaydı, New York’ta gece, İstanbul’da gündüz olduğu bir anda izlense ve kayıttaki kişi “Şu an gündüz.” dese, İstanbul’daki kişi bunu onaylıyıp “Evet, şu an gündüz.” dese, sonuçta “Şu an hem New York’ta, hem de İstanbul’da gündüz.” önermesi geçerlilik kazanacaktır ki bu “Şu an İstanbul’da gündüz, New York’ta gecedir.” önermesiyle çelişir. Ortaya çıkan çelişki bu sefer “Kaydın çekildiği an New York’ta ve izlendiği an İstanbul’da gündüzdür.” önermesiyle aşılabılır. Sorun, ne yaşananın kuralsızlığından, ne de düşünülenin mantıksızlığından kaynaklanmadığı gibi, yaşananı kuralsız add ederek ya da düşünüleni mantıksız kılarak aşılmaz. Aşılması düşünmeyle yaşamının birliğiyledir, dünyada yaşayan düşünen insanlardır.

Dengede duran iki keseli tartının bir kesesine bir tüy konduğunda, tüy konan kese aşağı, diğeri yukarı gider. Kar bir tepenin üzerinde birikmiştir. Bir ses çıkarıldığında kopup aşağı doğru yuvarlanmaya başlar. Buna bağlı olarak “Ses çığa neden olur.” önermesi geçerlilik kazanır. Ancak sesin şiddeti azsa çığ çıkmaz ki bu “Ses çığa neden olmaz.” önermesine geçerlilik kazandırır. Dolayısıyla, “Ses çığa hem neden olur, hem neden olmaz.” çelişik önermesi geçerli olmalıdır. Bu durumda diyalektik düşünme bu çelişkiyi nicel değişimin nitel değişime dönüştüğü fikrine dayalı olarak “Sesin şiddeti belli bir eşik düzeye çıkana kadar ses çığa neden olmaz, sesin şiddeti eşik düzeyini aştıktan sonra ses çığa neden olur.” senteziyle aşar. Burada beliren, ussal ayrıklıkların yaşananın sürekliliğine uymaması sorunudur. Bir alt eşik düzeyi vardır bu alt eşik düzeyinin altındaki şiddette sesler çığa neden olmaz ve bir üst eşik düzeyi vardır bu üst eşik düzeyinin üstündeki şiddette sesler çığa neden olur; ancak, alt

eşik düzeyiyle üst eşik düzeyi arasında bir düzeydeki şiddette seslerin çığa neden olup olmadığı tam belirlenmemiştir. Bu aralıkta yaşanan ussallaştırılmaz. Bu aralık yine diyalektik düşünmeyle, daha önce göz ardı edilen etmenler nedensel düşünmeye katılarak koşullu olarak netleştirilebilir. Yine de diyalektik düşünme alt eşik düzeyinin altındaki şiddette seslerle çığ oluşabileceğine, üst eşik düzeyinin üstündeki şiddette seslerde de çığ oluşmayabileceğine açıktır. Böyle durumlarla karşılaştığında, bir mucizeye yormaktansa, diyalektik olarak yeni bir senteze varmaya yönelir.

Yalnızca zamana yoğunlaştığında ve zamanın sınırsız olduğu düşünülduğünde, diyalektiğin köken önermesi, bir süre bir önerme geçerliyse, sonrasında bu önermenin karşıtının geçerli olacağı bir dönemin bulunduğunu, karşıtının geçerli olduğu dönemi kendisinin geçerli olduğu bir dönemin izleyeceğini ve bunun böyle sürüp gideceğini ima eder. Kısaca, diyalektiğin köken önermesi uyarınca, herşey karşıtına dönüşür. Önermenin geçerli olduğu dönem geçerli olmadığı bir dönem ve bunu da yeniden geçerli olduğu bir dönem izlemiştir; ancak önermenin ilk geçerli olduğu dönemdeki haliyle sonradan yeniden geçerlilik kazandığı dönemlerdeki hali aynı değildir. Dün sabah gündüzdü, bunu geçen gece izledi ve bu sabah yeniden gündüz oldu. Ancak, dünkü sabahla bugünkü sabah bir birinin aynı değildir. Bugünkü sabah dünkü sabahdan farklı olarak geçen gecenin izlerini de taşır. Diyalektik düşünmenin bu anıyla birlikte, diyalektiğin köken önermesinin ötesine geçilir ve dönemler arası bağlantılar da mülahaza edilmeye başlanır. Tarihsel bağıntılardan arınmış kastıyla tarihsiz düşünme yerini tarihselliğin mülahazalarda kaçınılmaz olarak bulunduğu bir tarihsel düşünmeye bırakır. Bu tarihsellikte birlikte tez, karşı tez ve sentez yeni bir anlama bürünür.

Mekanik ve diyalektik düşünmeler arasındaki farklılıklar, eleştiriye de yansır ve farklı eleştiri anlayışları ortaya çıkar. Samimi de olsa eleştirinin hoş karşılanmamasına sık sık rastlanır. Ya eleştiri eleştirilmeye kalkışılır ya da öfkeyle karşılanır. Kimi eleştiriye eleştirmeye kalkar; sanki konu ne eleştiriliyorsa ondan, genel olarak eleştiri üslubuna, eleştiri sunumuna ya da eleştirenin kişiliğine kaydırılmak istenir. Böylece artık eleştirilen konuşulmayacak da başka şeyler konuşulacaktır. Kimiyse duyarlılık gösterip öfkeyle abartılı tepki verir. Bu öfke eleştirene yönelebileceği gibi eleştirilene de yönelebilir.

Diyelim bir pense var ve bu penseyi dikkatlice, eleştirel olarak inceleyen, pensenin vidasının gevşek olduğunu fark edip dile getiriyor. Biri de çıkıp, bunu neye dayanarak söylediğini, böyle bir şeyin hangi koşullarda ve nasıl söylenebileceğini ya da söylenmesi gerektiğini tartışmaya başlıyor. Benzer biçimde tartışmaya açılacak bir şey de bunu söyleyenin kim olduğu ya da geçmişte neler yaptığıdır. Vidası gevşek pense konuşulmasın da ne konuşulursa konuşulsun. Bunun yanı sıra, biri sinirlenip “Hay ben böyle penseyi...” diye pensiyi öfkeyle fırlatıp atabilir ya da “Sen bu pense hakkında nasıl böyle konuşursun!” diye eleştirenin üzerine yürüyebilir.

Eleştiriye bu tepkici yaklaşımların yanı sıra, eleştiriye karşı makul bir tavır da geliştirilebilir. Evet pensenin vidası gevşektir, ama pense kullanılmadan önce gevşek vida sıkıştırılabilir. Yok yalama olmuş sıkışmıyorsa, dikkatli bir biçimde kullanılabilir ki pensenin iki parçası ayrılıp elde kalmasın ya da bir dengesizlik çıkıp sakarlığa yol açmasın. Üstelik gerekiyorsa hemen, acelesi yoksa uygun bir zamanda yenilenebilir ve yeni penseler bundan edinilen tecrübeyle daha iyi yapılabilir. Böylece eleştiriden istifade edilmiş olur.

Biri bozuk pense satıyorsa ya da biri penseyle yapılacak işi engellemeye çalışıyorsa, penseye getirilen eleştiriye makul karşılama beklenemez mi? Tepkici yaklaşım ortada bir çıkar mücadelesi olduğuna işaret eder. Makul tavrınsa bir sohbetle ya da bir fikir tartışmasıyla bağlantılı olduğu düşünülebilir.

Maddeler, aletler, dünya eleştirilmez incelenir. Eleştirilen görüştür. Yani vidası gevşek pense eleştirilmemiştir. Bir pensenin yerine getirmesi beklenen işlevleri, söz konusu pensenin eksiksiz, hatasız, yeterli biçimde yerine getireceği görüşü eleştirilmiştir.

Görüş sözle, önermelerle dile gelir; eleştirilmesi bu önermeler üzerindedir. Önermeye anlamından farklı olarak üç tür değer yüklenebilir. İlkin, önermeye “mantıken kesin”, “tutarsız” ya da “ne mantıken kesin, ne de tutarsız” olmak üzere üç değerden biri yüklenebilir. Böylece görüşün ussallık eleştirisi onun tutarsızlığını göstererek yapılabilir. İkinci olarak, önermeye “yaşanana uygun”, “yaşana uymayan” ya da “yaşanana uygunluğu belirsiz” değer-

lerinden biri atfedilebilir. Görüşün ampirik eleştirisi onun yaşanana uygun olmadığının gösterilmesiyle yapılabilir. Sonu gelmez çeşitlilikte görüş ve önerme oluşturulabilir, ancak sınırlı sürelerde, sınırlı sayıda önerme değerlendirilebilir. Buna bağlı olarak pragmatik bir eleştiri ortaya çıkar. Bir önerme, tutarlı olsa ve gözlemlere uysa bile, “Kendisiyle uğraşana bir yararı yok; onu boşu boşuna uğraştırıyor, oy alıyor.” diye eleştirilebilir.

Eleştirinin usallığı, ampirik doğruluğu ve pragmatikliği bir birine bağlanmış, fiilen ayrışamaz biçimde örgülenmiş olarak belirir. Mantıken kesin doğru önermeler, totolojiler olduklarından herhangi bir enformasyon taşımazlar; dolayısıyla yararsızdırlar. Kırmızının kırmızı olduğunun, evin ev olduğunun, gelirken geldiğinin bilinmesinin, bu bilgiler kesin olmalarına karşın, bir yararı yoktur. Ussallık eleştirisi yapılırken, vargı olarak totolojiler de en az tutarsızlıklar kadar olumsuz olarak değerlendirilebilir; ancak bu durumda olumsuzluk ussallık bakımından değil pragmatik olarak temellendirilir.

Mekanik düşünmeyle geliştirilen eleştiri, bir önermenin tutarsız, uygunsuz ya da yararsız olduğu gösterilerek, o önermenin geçersiz addelilmesine yol açar. Halbuki, diyalektiğin köken önermesi gereği, geçersiz olan önermenin geçerli olduğu koşullar da vardır. Diyalektik düşünürken geliştirilen eleştiri tutarsızlığın, uygunsuzluğun ya da yararsızlığın hangi koşullara dayandığını da kapsar. Böylece, mekanik düşünürken eleştiri tezin geçersizliğini ortaya koyarak karşı teze geçerlilik kazandırmaya yönelirken; diyalektik düşünürken, eleştiri karşı tezin de tez gibi geçersiz olduğu koşulların bulunacağını öngörüp, hangi koşullarda tezin, hangi koşullarda karşı tezin geçerli olduğuna değin bir senteze ulaşmaya yönelir. Hâl bu olunca, diyalektiğin köken önermesine göre, mekanik düşünmeyle eleştiri, bazen biri bazen diğeri haklı çıkacağına göre, hep aynı kalan iki tarafın durmaksızın bir birlerini eleştirmelerine olanak verir; mevcudun ötesine geçilmediği için bu durmaksızın süren tartışma hareket hissi veren bir yerinde saymadır. Halbuki, diyalektik düşünürken eleştiriyle mevcut konumlanışlar aşılar, mevcudun ötesine geçilir, yeniye yönelinir, gelişilir.

Konuşmayı, Oktay Rifat'ın “Çelişik” adlı şiiriyle bitirelim:

*Berber salonundaki
Aynalardan daha boş
Bütün o yolları düşünmek
Çıldırmasın seni
Çelişik sev.*

Adam karman çorman saçlarla berber salonuna girer. Selamlaşır. Traş koltuğuna oturur. Karşındaki aynada yüzünü görür. Bu görüntü bundan sonrasını göstermez, değişecektir. Traş başlar. Bir süre sonra, yine aynaya dikkatlice bakar, traş sürdüğünden bu görüntü de değişecektir. Traş süresince, gözlerinin yapacak başka bir şeyi olmayan müşteri bir yandan berberle konuşurken bir yandan da aynadaki görüntüsünü izler.

Bu şiire şairin hoş görüsüne sığınıp bir nazire de yapılabilir:

*Berber salonundaki
Aynalardan daha boş
Bütün o yolları sevmek
Çıldırmasın seni
Çelişik düşün.*

Ve temel çelişiklik de hiç çelişkiye düşmeden düşünmek olsun.

Temmuz 2009

Türkali Mah. Beşiktaş İstanbul